

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۸۷، ۱، ۱.۳۲۶
۸۷، ۱، ۱

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

"مقایسه و سیرتحوّل نمادهای مهری در اشعار فردوسی، خاقانی و حافظ"

از:

مجتبی محمدنیا کپورچال

استاد راهنما:

دکتر عباس خائفی

استاد مشاور:

دکتر علی تسلیمی

شهریور ۱۳۸۷

۱۰۶۸۳۴

تقدیم به نگاه مهربان و منتظر پدر بزرگم، که این پایان نامه ، یادگاری از اوست؛

نیز، تقدیم به دل رئوف پدرم و نگاه صمیمی مادرم؛

و همسرم، که دانش خود را مدیون بزرگ منشی اویم.

تقدیر و تشکر

در نگارش این پایان نامه، دوستان زیادی همراهی ام کرده اند؛ ابتدا همسر، خانم حوراء قهرمانی، که با رهنمودهایش، مسیر پیشرفت این طرح را هموار نمود.

سپس دوستان گرامی همکلاسی ام، دانشجویان ورودی سال ۸۵ کارشناسی ارشد رشته ادبیات، که هر کدام بسته به نوع تخصص خویش، با خالصانه ترین نیات، کمک خود را از من دریغ نداشتند. همچنین از جناب دکتر عباس خائفی، جناب دکتر علی تسلیمی، جناب دکتر احمد رضی، که با حوصله تمام، پدران، مرا راهنمایی می کرده اند، سپاسگزارم.

سپاس ویژه دارم از برادر ارجمند، وحید تقی نژاد، که برادرانه، در طول مدت تحصیل و تحقیق بر روی این پایان نامه، یار و یاورم بوده و هست؛ نیز سپاس ویژه از برادر گرامی و دلسوزم، جناب آقای نادر عاشوردخت، که در بخش فرهنگ ایران باستان، نظریات صائب ایشان، راهنمایم بود.

از اعضاء هیأت علمی دانشکده ادبیات نیز به دلیل تربیت علمی بنده در این مقطع تحصیلی، سپاسگزارم.

از تمامی کارمندان زحمتکش دانشگاه گیلان، که در انجام رساندن این مقطع تحصیلی، یاری ام کردند، صمیمانه سپاسگزارم.

فهرست مطالب

صفحات	عناوین
۱.....	چکیده فارسی
۲.....	چکیده انگلیسی
۳.....	مقدمه
۹.....	فصل اول : مهرشناسی
۱۰.....	۱- مهرشناسی
۱۰.....	۱-۱ : قدمت آیین مهر
۱۱.....	۱-۱-۱ : مهر در زمان هخامنشیان
۱۱.....	۲-۱-۱ : مهر در اوستا
۱۲.....	۳-۱-۱ : مهر در دوره اشکانی
۱۳.....	۴-۱-۱ : مهر در دوره ساسانی
۱۴.....	۲-۱ : مهر در اروپا
۱۶.....	۳-۱ : نمادهایی از آیین مهر اروپایی
۱۶.....	۱-۳-۱ : معابد مهرپرستان
۱۷.....	۲-۳-۱ : گاوکشی میترا
۱۹.....	۳-۳-۱ : کلاه مهری
۲۰.....	۴-۳-۱ : چلیپا
۲۱.....	۵-۳-۱ : نماد مشعل آتش و تفسیر آن
۲۳.....	۶-۳-۱ : نماد سگ در نقوش تاورکتونی
۲۴.....	۷-۳-۱ : حمله شیر به گاو
۲۶.....	۴-۱ : زایش مهر
۲۷.....	۵-۱ : پیوند میترا پرستی و دین مسیحیت

۳۱.....	۶-۱: درجات هفتگانه تشرّف به آیین مهر اروپایی
۳۲.....	۷-۱: اهمّیت آب و رنگ سرخ و ارغوانی در روزگاران گذشته
۳۵.....	۸-۱: اهمّیت غسل در آیین مهر اروپایی
۳۶.....	۹-۱: جمع بندی مطالب بخش کلیات
۳۸.....	پی نوشت فصل اول
۴۰.....	فصل دوم: بررسی برخی نمادهای مهری در شاهنامه فردوسی
۴۱.....	مقدمه
۴۲.....	۱-۲: مشخصات مهر در شاهنامه فردوسی
۴۳.....	۱-۱-۲: مهر و فرّه ایزدی
۴۳.....	۱-۱-۱-۲: تعریف فرّه
۴۴.....	۲-۱-۱-۲: ارتباط فرّه با مهر
۴۵.....	۳-۱-۱-۲: ارتباط فرّه مهر با روایات شاهنامه
۴۶.....	۲-۱-۲: ارتباط مهر با جمشید
۴۸.....	۲-۲: ارتباط آیین مهر با سکاییان شرق ایران
۴۹.....	۳-۲: بازتاب صفات مهری مهریشت در شاهنامه
۵۱.....	۴-۲: قربانی و فدیة برای مهر توسط جنگجویان
۵۴.....	۵-۲: درباره جشن مهرگان
۵۶.....	۶-۲: سیر تحول نمادهای مهری از دوره اساطیری تا دوران تاریخی شاهنامه
۵۷.....	۷-۲: کوتاه سخن و نتیجه
۵۹.....	پی نوشت فصل دوم
۶۱.....	فصل سوم: بررسی برخی نمادهای مهری در اشعار برگزیده خاقانی
۶۲.....	مقدمه
۶۴.....	۱-۳: انتقال آیین مهر به اروپا
۶۵.....	۲-۳: خاقانی و ارمنستان
۶۷.....	۳-۳: ارج خورشید نزد خاقانی
۶۹.....	۱-۳-۳: غسل خورشید

- ۷۰..... ۲-۳-۳: رنگ سرخ خورشید
- ۷۱..... ۴-۳: همخانگی عیسی در آسمان چهارم با خورشید
- ۷۶..... ۵-۳: تاورکتونی و حمله شیر به گاو
- ۸۰..... ۶-۳: چلیپا
- ۸۳..... ۷-۳: نماد خروس در اشعار خاقانی
- ۸۶..... ۸-۳: مهرگان
- ۸۸..... ۹-۳: مغانه سُرایی خاقانی
- ۹۰..... ۱۰-۳: دلایل توجه خاقانی به فرهنگ مسیحیان
- ۹۱..... ۱۱-۳: کوتاه سخن و نتیجه
- ۹۳..... پی نوشت فصل سوم
- ۹۷..... فصل چهارم: بررسی برخی نمادهای مهری در اشعار برگزیده حافظ
- ۹۸..... مقدمه
- ۹۹..... ۱-۴: ارتباط عرفان و آیین مهر
- ۱۰۳..... ۲-۴: مغان
- ۱۰۴..... ۴-۴: مغیچه
- ۱۰۶..... ۵-۴: خرابات
- ۱۰۸..... ۶-۴: عیار
- ۱۱۰..... ۷-۴: قربانی برای مهر
- ۱۱۲..... ۸-۴: کتمان سر
- ۱۱۴..... ۹-۴: مهر مهر
- ۱۱۵..... ۱۰-۴: کلاه مهری
- ۱۱۸..... ۱۱-۴: کوتاه سخن و نتیجه
- ۱۲۰..... پی نوشت فصل چهارم
- ۱۲۲..... فصل پنجم: نتایج کلی
- ۱۲۳..... مقدمه
- ۱۲۴..... ۱-۵: نماد قربانی آیینی

۱۲۵.....	۲-۵ : غسل آیینی
۱۲۷.....	۳-۵ : نماد باده
۱۳۰.....	۴-۵ : نجوم
۱۳۱.....	۵-۵ : مهر و آناهیتا
۱۳۳.....	۶-۵ : مهر و مهر
۱۳۴.....	۷-۵ : جمع بندی نهایی
۱۳۶.....	۸-۵ : دستاوردها
۱۳۷.....	۹-۵ : پیشنهادهایی برای ادامه کار تحقیق
۱۳۹.....	پی نوشت فصل پنجم
۱۴۰.....	فهرست منابع

فهرست تصاویر

صفحات	عناوین
۷۶.....	تصویر ۱-۳ : صحنه گاوکشی میترا در اروپا.....
۷۹.....	تصویر ۲-۳ : تصویر تابش نور آفتاب بر سر میترا از فراز روزنه ای بالای سر میترا در حال کشتن گاو مقدس.....
۱۱۶.....	تصویر ۱-۴ : کلاه فریجی بر سر تندیس از میترای اروپایی.....

"مقایسه و سیر تحول نمادهای مهری در اشعار فردوسی، خاقانی و حافظ"

مجتبی محمدنیا کپورچال

مهر، در ایران، خدای مورد پرستش اقوام آریایی، با صفاتی مانند: خدای نور، حامی جنگجویان، میانجی نور ازلی و نور محدث بود. در اروپا، مهر یا میترا، همچون پیامبری است که شیوه سلوک مخصوصی را جهت نیایش رواج داده بود که ویژگی کازموکراتوری آن (فرمانروای کل گیتی)، صفتی برجسته به شمار می رود.

شاعران اندیشمند فارسی زبان، جهت تنوع بخشیدن به اشعار خود، از اساطیر کهن جهت ساخت صور خیال به گونه های مختلف، سود می جویند. از سه گونه اساطیر باستانی ایران (مهری، زردشتی و مانوی)، نمادهای متنوعی وارد متون ادبی شده است. در شعر شعری چون: فردوسی، خاقانی و حافظ، نمادهایی از آیین مهری وجود دارد که رهیافتهای هر یک از این سه شاعر، می تواند سیر تحول اندیشه های مهرپرستی را بنمایاند.

کارکرد متفاوت نمادهای مهری در شاهنامه، دیوان خاقانی و غزلیات حافظ، با توجه به نمود دو گونه مهرپرستی، مهمترین مسأله این پایان نامه را تشکیل می دهد. بنابراین، هدف از این پژوهش این است که با استفاده از ادبیات و تاریخ، بتوان طبقه بندی جامعی از نمادهای متفاوت بر ساخته از آیین مهر ایرانی و اروپایی ارائه داد. به دلیل وسعت طرح، تنها ابیات مهمی را که اشاره نزدیک تری به نمادهای مهری داشتند، مورد بررسی قرار دادیم و کوشیدیم تا بعضی از انگاره های ادبی درباره نمادهای مهری را اصلاح یا به سیر تحول آن، توجه نمائیم.

نتایج این تحقیق عبارتند از اینکه: مهرپرستی اروپایی با مهرپرستی ایرانی، از یک ریشه اند اما ظهور ادیان زردشتی و مسیحیت، سبب شد تا تغییراتی در چهره مهرپرستی در سطح جهان وارد شود. همچنین با توجه به سیر تحول این نمادها و مقایسه آن در شعر این سه شاعر، دوگانگی آیین مهر در ادبیات، نشان داده شده است.

کلید واژگان: ایران باستان، نمادهای مهری، مهر اسطوره ای، مهر تاریخی

Abstract

"The compare and évolution of Mithraism symbols in the poems of Ferdowsi , Khaghani and Hafez"

" Mojtaba Mohammadnia Kapourchal "

In Iran , Mithra , was worshiped Arian God , with characteristics : glory God , protector of heroes , connector between eternal light and created light . In Europe , the sun or Mithra is like messenger that it was issued especial behavior style for praise that its Cozmokratory character , an enumerate well character.

Persian`s thoughtful poets benefits from ancient mythic for make of imagianerie to different methods , sake variety to own poems . From three kind of Iranian ancient mythology (mithra , Zoroastrian , Manichean) , variety symbols , has been entered literary texts .

In poets`s poetry like : Ferdowsi , Khaghani and Hafez , there are symbols of mithraism tradition that gifts of them can be explanatory of évolution of mithraism thoughts .

The different action of mithraism symbols in Shahnameh , the selected poems of Khaghani and Hafez`s odes compose , the important problem of this thesis by attention to aspect two kinds of Mithraism . So , the aim of this project , this is that can show , general category of different symbols composed from traditions of Iranian and European mithra by use from literature and history science .

By reason of extant of project , we only considered important couplets near to mithraism symbols and we attempt to have attention to reform or évolution of some literary ideas about sunny symbols .

The results of this research consists of : European Mithraism with Iranian Mithraism , both of them are from one root but the appearance of Zoroastrians and Christians , cased to enter the transformations on the form of Mithraism in the external world; Also, by attention to,évolution this symbols and its compare in the selected poems of this three poets , the binary of mithra`s traditions has been show in literature .

Key words : Ancient Iranian , Mithra`s symbols , Mythic Mithra , Historical Mithra

مقدمه

در بررسی نمادهای مربوط به آیین مهر در بین اشعار برگزیده ای از شاهنامه، دیوان خاقانی و دیوان حافظ با تفاوت‌هایی مواجه می‌شویم.

در تحقیقات ادبی دهه های اخیر، بدون توجه به فرق مهر ایرانی و مهر اروپایی، تمام نمادهای مهری یکسان بررسی شده است. چنانکه در ادامه خواهد آمد، تفاوت‌هایی میان این دو مکتب فکری دیده می‌شود. نخستین تلاش‌های علمی جهت نشان دادن تفاوت میان مهر ایرانی و مهر اروپایی در ایران، باز می‌گردد به نوشته های محمد مقدم که با استناد به کتاب تقویم و تاریخ در ایران (نوشته ذبیح بهروز) پدیدآمده بود. در آن ایام چنین کاری با واکنش‌های شدیدی مواجه شد که از ذکر آن پرهیز می‌شود.

عصاره کلام مقدم این بود که مهر ایرانی قدمتی بیشتر نسبت به مهر اروپایی دارد و اروپاییان، مهرپرستی را مدیون ایرانیان هستند. تفاوت این دو گونه مهرپرستی، از روی نمادهای اساطیری و تاریخی قابل مشاهده است.

هدف این پایان نامه پرداختن به قدمت آیینی کهن نیست، بلکه با استفاده از ادبیات و تاریخ سعی می‌کنیم تا طبقه بندی جامعی از نمادهای متفاوت برساخته از آیین مهر ایرانی و اروپایی ارائه دهیم.

این نکته ای است که کمتر به آن اشاره شده است و اغلب در پرداختن به نمادهای مهری یافت شده در دیوانهای شعر فارسی، این نمادها با عقاید مسیحیت آمیخته می‌شوند و تحت عنوان مهر و مسیح معرفی می‌گردند. در حالیکه مهر پرستی آیینی است که قدمتی بیشتر از مسیحیت دارد و آیین مذکور پیش از مسیحیت به شکلی غیر از آنچه امروز وجود دارد، رایج بود.

در ادبیات فارسی راجع به نمادهای مهری خصوصا در دیوان خاقانی پژوهش‌های ارزنده ای ارائه شده است. اما جای یک پژوهش در آن خالی است و آن اینکه در بررسی و مقایسه نمادهای مهری راه یافته در دیوان برخی از شاعران فارسی، می‌توان تفاوت‌هایی یافت. به عنوان مثال در بررسی شاهنامه، دیوان خاقانی و اشعار حافظ تفاوت‌هایی میان کارکردهای نمادهای مهری می‌یابیم که شایسته تحقیقات کاملی است.

با پرداختن به تفاوتها و توجه به سیر تحول نمادهای مهری، درک درستی از مهرپرستی و تأثیر آن بر ادب فارسی، برای محققان حاصل خواهد شد.

آنچه باعث شد تا اینپایان نامه شکل بگیرد تفاوتها در بکارگیری نمادهای مهری اشعار خاقانی است با صفاتی که در شاهنامه و مهر یشت از مهر آورده شده و فردوسی در نمادپردازی از آنها استفاده کرده است. به عنوان نمونه، در مقاله "مهر و مسیح در شعر خاقانی" نوشته دکتر سجادی، نمادهای مهری دیوان خاقانی مرتبط با آیین مسیحیت عنوان شده ولی آمیزه ای از اوصاف مهردراوستا و مهرپرستی اروپایی توأمان آمده است. در مقاله ای دیگر از خانم دکتر مدرسی تحت عنوان "بازتاب چند باور مهری در سروده های خاقانی"، بدون توجه به تفاوت مهر پرستی ایرانی و مهرپرستی اروپاییان، اوصاف متعددی از مهر که در مهریشت ذکر شده و اوصافی دیگر که مربوط به آیین مهر اروپایی است (که سالها در آسیای صغیر، رم و دیگر کشورهای اروپایی رایج بود)، آمده و تفکیکی از دو گونه مهر پرستی ارائه نشده است.

چنانکه در مباحث آینده خواهد آمد، آیین مهر در ایران آیینی همگانی بوده و مربوط به روزگاران است که نیروهای طبیعت در زندگی مردم اهمیت فراوانی داشته، حال آنکه مهرپرستی اروپایی آیینی بوده که با ریاضتهای فراوان و مراحل مختلف و اعتقادات اسرار آمیز همراه بود و از همه مهمتر اینکه گویا برخی از مردم (زنان، کودکان، ناتوانان) شایستگی ورود به آن را نداشتند.

در مقدمه کتاب "پژوهشی نو در میترا پرستی"، خانم مریم امینی (مترجم کتاب) طی مقدمه ای کوتاه به خوبی تفاوت میان مهر پرستی ایرانی و مهرپرستی اروپایی را باز نمایانده است. نکته مهمی که مترجم در آنجا به آن اشاره می کند، تفاوت در نوع مدارک یافت شده از آیین مهر در ایران و اروپاست. در ایران تقریباً تمامی مدارک به صورت کتاب و دست نوشته بوده است. در مقابل در مهرابه های مکشوفه در اروپا، علاوه بر صخره نگاره های مربوط به گاوکشی میترا، تندیسهایی از مهر و مادرش ناهید یافت شده است.

نیز صفات مهر در ایران از قبیل: نور و روشنی، محافظ پیمان، نگهبان آریاییان و سرزمینهای آریایی، میانجی میان روشنایی محدث و نور و فروغ ازلی، جنگاوری دلیر و... با صفاتی که از مهر در اروپا نقل شده همچون:

میترای گاوکش، آنکه کلاه به سر دارد، کازموکراتور (فرمانروای کل گیتی) و ... تفاوت‌هایی دارد.

هدف این پایان‌نامه، نمایان ساختن این تفاوت در عالم ادبیات است. چنانکه اشاره شد، دکتر سجادی در مقاله اش، تنها آن جنبه از خصوصیات مهر را که با دین مسیحیت درآمیخته است، بیان نموده و این کار در این اواخر نیز ادامه داشته و مقاله دکتر مدرسی یک نمونه از آن است.

به واقع نمادهای مهری شاهنامه و اشعار حافظ کمتر از خاقانی مورد توجه قرار گرفته اند که پرداختن به آنها نتایج مطلوبی به همراه دارد. همچنین با شناسایی نمادهای مهری در اشعار منتخب شاعران مذکور، زمینه جهت مقایسه و پی بردن به سیر تحول این نمادها از قدیم الایام تا روزگار حافظ، فراهم خواهد شد و فهم عمیق تری از اشعار مورد نظر حاصل می‌گردد.

- پیشینه پژوهش

درباره آیین اسرارآمیز میتراپیسم و ایزد مهر زردشتیان و خدای مهر آریاییان نخستین، علاوه بر چند پایان‌نامه، کتابهایی در داخل و خارج ایران نوشته شده، همایشهایی* هم برگزار شده است.

می‌کوشیم در این پایان‌نامه، اندیشه‌های پژوهشگران و دانشمندان مهم مهرشناس را درباره ویژگیهای مهر ایرانی و مهر اروپایی، مورد کاوش قرار دهیم و به نتایجی برسیم.

یکی از نخستینه‌ها و نامبردارترین پژوهشها درباره دوگانگی چهره مهر در ایران و اروپا، در آثار محمد مقدم (کتاب جستار درباره مهر و ناهید، مقاله یادداشتی درباره مهر و زمان او) که بر پایه نظریات ذبیح بهروز در کتاب "تقویم و تاریخ در ایران" شکل گرفته، آمده است؛ که البته این آثار مربوط به چند دهه پیش می‌باشد. اخیراً در مقدمه دو کتاب ارزشمند به نامهای «پژوهشی نو در میتراپرستی» (نوشته دیوید اولانسی) با ترجمه

*از آن جمله کتاب «دین مهر در جهان باستان» که مجموعه گزارشهایی است مربوط به دومین کنگره بین‌المللی مهرشناسی که چاپ اول این مجموعه پرپها در سال ۱۳۸۵ توسط انتشارات توس، عرضه شده است.

و تحقیق سرکار خانم مریم امینی و کتاب «این آتش نهفته، تاثیر مهرپرستی بر حافظ شیرازی» نوشته خانم فاطمه ملک زاده، با پیشگفتاری از آقای علیقلی محمودی بختیاری، به صورت جسته و گریخته، به وجود دو مهر اشاره شده که این موضوع (چهره دوگانه مهر) اغلب از دید محققان پنهان مانده است؛ که دلیل آن شاید ضعف و سستی منابع مهری باشد و یا خرافات و افسانه هایی که درباره حقیقت خدای مهرپدید آمده و دیواری از ناشناخته ها پیرامونش کشیده است.

در مقدمه کتاب «این آتش نهفته...» که در سال ۱۳۸۶ چاپ شده، پیشگفتاری شکیل و با صلابت از آقای محمودی بختیاری ذکر شده است که به فرازهایی از آن اشاره می شود.

ایشان درباره کار نویسنده کتاب، عقیده دارند که پژوهشگر، (خانم ملک زاده) با درهم آمیختن چند موضوع پیوند نیافتنی و جدا از هم و بررسی تأثیر یکجای آنها بر تصوف و فرهنگ ایرانی، در واقع زلال آبشخورهای رندانه ای را که با زحمت کشف کرده، با معلومات ناکامل خود، اندکی تیره ساخته است: «آمیختن آیین «مهر - مسیحایی» (از سده دوم پیش از میلاد تا سده چهارم تاریخ میلادی) با عیسویت از یک سو و با داستان ایزد مهر از سوی دیگر، آن آبشخور راستین را تیره و ناگوار کرده است...» (ملک زاده، ۱۳۸۶: ۱۹)

اینها نظریات کسانی است که معتقد به دو مهر هستند. مهر مسیحا و عیسی (ع).

در قسمت جمع بندی اشارات و موارد مختلفی که محمد مقدم در کتاب خود (جستار درباره مهر و ناهید) بیان نموده، یک نکته چشمگیر است و آن بیان بدون تردید نویسنده پیرامون دو مسیح است: «مسیح نخستین در زمان شاپور پسر اشک، سال پنجاه و یکم اشکانی و شصت و پنج سال بعد از چیره شدن اسکندر بر زمین بابل زاده شد، و مسیح دوم در زمان آگوستوس امپراتور رم، در سده چهارم پس از برخاستن اسکندر زاده شد.» (مقدم، ۱۳۸۵: ۶۶) در ادامه این جملات از کتاب مذکور می خوانیم: «... مسعودی (در التبیانه و الاشراف، صفحات ۱۱۵-۱۱۴) آگاهانه نخستین را مسیح (السید المسیح) و دومی را ایشوع ناصری خوانده است.» (همان، ۶۷) حتی مانی هم در نوشته ها و تعالیم خود از دو عیسی یاد کرده؛ از اولی به عنوان شیطان و دومی به عنوان یک رسول با تعالیم مقدس.

به دو پایان نامه هم اشاره می شود: نخست: «پژوهشی در آیین مهری و تأثیر آن بر سبک خراسانی» نوشته: مؤده وجاهت؛ که نگارنده اش به ابعاد مختلف آیین مهر در شرق و غرب و تأثیر آن بر ادبیات سبک خراسانی، پرداخته است. دومین: «بررسی آثار فرهنگی - معنوی میتراپیسم در حاشیه رود سیمره در منطقه لرستان»؛ نوشته محمد کاپله، که مربوط به باستان شناسی می باشد. همچنین می توان به کتابهایی مانند: «آیین مهر»، (هاشم رضی)، «این آتش نهفته، تأثیر مهرپرستی بر حافظ شیرازی» (فاطمه ملک زاده) و مقالاتی چون: «مهر و مسیح در دیوان خاقانی»، (دکتر ضیاء الدین سجادی) و نیز «بازتاب چند باور مهری در سروده های خاقانی»، (دکتر فاطمه مدرسی) اشاره کرد که در آنها به این دوگانگی توجهی نشده و تمام نمادهای مهری یکسان بررسی شده است. این موارد، نقصی برای آثار یاد شده نیست؛ بلکه همان گونه که اشاره می شود، می توان مهر ایرانی و مهر اروپایی را همیشه دانست؛ اما شاخه های این درخت کهن سال آیینی در ایران و اروپا، اندکی با هم تفاوت دارند که پرداختن بدانها نیاز مبرم به منابع موثق دارد که چنان منابعی تقریباً وجود ندارد؛ به همین دلیل، این پایان نامه می کوشد تا اشاره ای به تفاوت حتمی میان دو گونه مهر پرستی در جهان، با استفاده از آثار ادبی، داشته باشد تا به عنوان راهکار و راهنمایی در خدمت تحقیقات بعدی قرار گیرد.

موضوعات مطرح شده به عنوان نمادهای مهری، با توجه به پیشینه روایات باستانی و تاریخی درباره مهرپرستی است که در کتب مذهبی و ادبی ذکر گردیده و اشاره به موضوعی خاص، صرفاً به این معنی نیست که آن نمونه یقیناً اشاره به یک اصل دینی بوده و گوینده آن اشارات، خود از پیروان دین یاد شده باشد؛ بلکه آن بیان به صورت نمادی است تا یک سری موضوعات مرتبط با هم و مقدس را در ذهن تداعی کند.

در این پایان نامه قصد نداریم تا بگوییم فردوسی، خاقانی و حافظ مهرپرست بوده اند؛ چنانکه هاشم رضی

با آب و تاب گفته که حافظ مهرپرست است؛ وی با اشاره به یک غزل حافظ با مطلع:

در خرابات مغان نور خدا می بینم این عجب بین که چه نوری ز کجا می بینم

با اشتیاق فراوان عبارت «حافظ مهر آیین» را ذکر کرده است. (رک: رضی، ۱۳۷۱: ۸۸)

بلکه نظیرمان این است تا اشارات و موضوعاتی را که در ظاهر نزدیکی و تشابهی با عقاید مهر پرستان دارد، بررسی کنیم و تفکیکی از دوگونه مهرپرستی در محدوده ادبیات داشته باشیم و سیر تحول نمادهای مهری را در آثاری چون: شاهنامه فردوسی، اشعار خاقانی و دیوان حافظ، با گزینش ابیاتی چند به عنوان مثال، نشان دهیم. هدفمان برطرف نمودن چنان ابهامات و نظریات شتابزده در مورد نمادهای مهری است و اینکه در حد توان بکوشیم تا پرده خرافات را از جمال حقیقت مهرپرستی، براندازیم.

از آنجایی که اشعار فردوسی، نزدیکی زیادی با اشارات زردشتی دارد، نیز از آنجا که خاقانی ارتباط ناگسستنی با فرهنگ ترسایان دارد، اشعارشان را پس از گزینش، واکاوی کردیم و حافظ را از آن جهت برگزیدیم که آداب ورود به خرابات را، ادبیات مغانه و تعابیر تاریخی فراوانی را از میان اشعارش می توان باز یافت.

فصل اول:

مهرشناسی

جهت آغاز بحث، مقداری از موضوعات شایسته بررسی را که به پربارتر شدن این رساله کمک می کند، مطرح می سازیم و تلاش می کنیم تا تعریفی از مهر و اعتقادات پیرامون مهرپرستی، ارائه کنیم.

۱-۱- قدمت آئین مهر

مهر یامیترا یکی از خدایان بزرگ اقوام هندوایرانی است که قدمتی ۳۵۰۰ ساله دارد. (۱) تعالیم و آموزه های اسرارآمیز این آئین کهن، ایران اشکانی و اروپای مقارن دعوت مسیح را فراگرفت. هرچند تا پیش از آن این آئین کهن میان اقوام مختلف رواج داشت ولی دوره اوج آن را می توان همزمان با حکومت اشکانیان دانست. ایزدمهر، به ایزد برکت و نعمت، نور و دوستی، جنگاوری و جوانمردی معروف است. به گفته دیوید اولانسی «میترا یکی از کهن ترین خدایان هندوآریایی است. درهند با جفت خود ورونه Varuna دیده میشود و هر دو تجلی نور آسمانی اند. او عمدتاً پیوند دهنده افراد است و شاهد بینایی که پشتیبان ایمان و اعتقاد راسخ میان انسانهاست. درایران باستان نیز بی آنکه خدای خورشید باشد، با روشنی و جهان طبیعت ارتباطی بس نزدیک دارد.» (اولانسی، ۱۳۸۰: ۱۸)

درآغاز مهردرمیان قبایل هندوایرانی، مظهر اتحاد، یگانگی و دوستی میان افراد قبیله بود. اما رفته رفته این مفهوم گسترش می یابد و نمادی سماوی دریافت می کند. به همین جهت مهر را دراوستا به شکل روشنی پیش از طلوع خورشید، یعنی به صورت میانجی تاریکی و روشنی می بینیم. (۲)

میترا به دلیل گذرشکوهمندانه اش درآسمان، با خورشید ارتباط نزدیکی دارد. بدین گونه که پیش از برآمدن آفتاب سربرمی آورد. اوگردونه ای دارد و با آن درهمه جا در حرکت است. حتی بعد از غروب خورشید به زمین می آید و از کرانه ای به کرانه دیگر برای نظارت بر پیمانها حرکت می کند. «درادپیسات ایرانی میانه حرکت خورشید (=مهر) مشخص کننده گذشت زمان نه هزار ساله پیمانی است که میان هرمزد و اهریمن بسته شده

بود.» (بهار، ۱۳۵۲: بیست و پنج)

میترا (چنانکه از محتویات مهریشت برمی آید) همانگونه که وفا کنندگان به پیمان را می ستاید ، با دروغزنان و پیمان شکنان سخت گیری و مبارزه می کند. از این رو در مهریشت صفت داور نیز به دیگر صفات ارزنده میترا افزوده شده است.

۱-۱-۱: مهر در زمان هخامنشیان

می توان مذهب ایرانیان دوره هخامنشیان را به سه بخش تقسیم نمود:

ابتدا مذهب توده مردم که در آن زمان پیروخدایان هندوآریایی ، یعنی تابع نیروی طبیعت بودند که مورد انکار زردشت بود .

سپس مذهب مغها مطرح می شود. به زعم هردوت ، ژوستین ، استرابون و دیگران آنها از شاگردان زردشت به شمار می رفتند .

بخش سوم پادشاهان هخامنشی اند که درباره مذهب آنها اظهار نظر قطعی نمی توان نمود. در کتیبه های متقدم هخامنشی اصول بنیادی دین زردشتی پابرجا بود. دونیریوی تقابلی اشته و دروگ زردشتی به شکل ارته و دروگ، در آن کتیبه ها دیده می شد. امادر کتیبه های متأخر هخامنشی شاهد حضور مهر و ناهید هستیم که گویا همزمان با قدرت یافتن مهر و ناهید در اوستای متأخر است. (برای توضیحات بیشتر: رک: میرمیران، ۱۳۸۵، ۶۴-۵۹)

۱-۱-۲: مهر در اوستا

در مهریشت درباره مهر آمده: «در گردونه مهر دارای دشتهای فراخ هزار تیر پیر کرکس نشانده ناوک زرین با سوفارهایی از استخوان خوب ساخته شده، موجود است بسا از چوبه های آنها آهنین است، آنها بسرعت قوه خیال پران ، بسرعت قوه خیال بسوی سر دیوها پرتاب شود.» (۳) (پورد اوود، ۱۳۴۷: ۴۹۲)

واقع امر اینکه هر چند مهریشت عرصه ای است جهت ستایش مهر و نمایاندن وسعت انتشار آیین مهری میان مردم ، ولی نباید فراموش کرد که زردشت در ابتدای رسالتش با برخی از آموزه های مهری، به مقابله پرداخت. وی جهت برقراری نظام یکتاپرستی مجبور شد با مهربان که معتقد به خدایان متعدد بودند ، به مبارزه